

УДК 821.161.2-14Шевченко:02(477.74-21)

О. Л. Ляшенко,

головний бібліотекар Наукової бібліотеки
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Преображенська, 24, Одеса, 65082, Україна
тел. (0482) 34-80-11
e-mail: library@onu.edu.ua

ВІД БЕРЕГІВ НЕВИ ДО ЧОРНОМОРСЬКОГО УЗБЕРЕЖЖЯ: МАНДРІВКА ПЕТЕРБУРЗЬКОГО «ВАРНАКА» ОДЕСЬКИМИ КНИГОЗБІРНЯМИ

У статті подано характеристику та історію побутування примірника видання поеми Т. Шевченка «Варнак» із серії «Ілюстрована Шевченківська бібліотека», що в різний час входив до зібрань приватних колекціонерів та офіційних установ м. Одеси.

Ключові слова: провенієнції, Олександр Кожин, ієромонах Микита, Одеська українська національна книгозбірня, Богдан Єлисейович Волянський, Українська державна бібліотека ім. Шевченка в Одесі.

Тарас Григорович Шевченко – зі слів Є. Маланюка «той, ким зайнялось та запалало» – давно став одним із символів української культури. Важко переоцінити роль Шевченкової спадщини в розвитку не тільки естетичної, а й соціальної і національної свідомості українського народу. Цього року Україна святкує 200-літній ювілей з дня народження Великого Кобзаря. Слід зазначити, що комеморативні практики, пов'язані з шевченківськими ювілеями та роковинами, часто виростали в справжні культурні події і безумовно спричиняли сплеск різнобічного зацікавлення довкола постаті митця та його творчого доробку. З подібним сплеском пов'язані пам'ятні заходи на честь п'ятдесятих роковин з дня смерті поета в 1911 р., у тому числі нові видання його творів. Серед них знаменним є вихід цілої серії – «Ілюстрована Шевченківська бібліотека», виданої в Петербурзі за редакцією В. І. Яковенка. Примірники серійних видань із зібрання Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова привернули до себе увагу під час підготовки виставки «У просторі Шевченкової творчості – завжди сучасний Кобзар». Для розширення історичного тла, на якому було видано згадану серію, звернімося коротко до подій відзначення 50-х роковин смерті Т. Г. Шевченка в 1911 р. на території Російської імперії.

Незважаючи на тиск, який застосовувала влада, у багатьох містах та селах України все ж таки намагалися відправляти панахиди, виголошувати промови та влаштовувати у вузькому колі вечори, присвячені пам'яті Кобзаря. Були успішні спроби й велелюдних святкувань, що проходили в Харкові, Кам'янці-

Подільському, Черкасах, Каневі, Умані, Смілі та в інших містах та містечках, селах України і за її межами [13, с. 321; 19, с. 227]. Прикрим епізодом є фактичний провал гідного вшанування пам'яті Т. Шевченка в Києві. Відзначення 50-ї річниці від дня смерті Шевченка мало відбутися в київській опері, однак «програму того вшанування було обмежено (перше всього заборонено приїзд галицьких гостей), а через те «Український Клуб» зрікся святкування зовсім. Внаслідок того зреклося всякого урочистого пошанування Кобзареві пам'яті й київське «Наукове Товариство». [...] Отже, відбулася тільки панахида, замовлена «Українським Клубом», дуже урочиста, в Софійському соборі, з гарними хорами. Більше в Києві не було в 50-ті роковини смерті Кобзареві – ніде нічого! Кобзаря спом'янули тільки «яко раба Божого Тараса» [цит. за 17, с. 65]. Власне, заборона була пов'язана з політичним протистоянням: київські монархісти (члени Київського клубу російських націоналістів) виступали проти відзначення роковин Т. Шевченка, оскільки вбачали в постаті поета символ «українського сепаратизму» та борця за виділення «малоросів» з «великого російського народу». Підтримка відзначення роковин поета з боку європейських і польських громадських діячів була в очах монархістів доказом антиросійської змови «сепаратистів», євреїв та поляків. Місцева адміністрація під впливом правої преси розглядала майбутні врочистості з приводу роковин Т. Шевченка як антиросійську демонстрацію [3, с. 24]. Окрім того, ідеолог клубу А. Савенко в пресі називав Шевченка другорядним поетом, який писав на місцевому діалекті, тому ставити пам'ятник такому поетові, не маючи в Києві пам'ятників княгині Ользі, Ярославу Мудрому та Володимирі Мономаху, означало б не що інше, як демонстрацію ідей українофільства серед найширших мас громадськості [1, с. 398]. Після бесіди київського губернатора О. Гірса з М. Лисенком у січні 1911 р. про небажаність відзначення роковин поета, організаційний комітет оголосив про скасування заходів, щоб не викликати нових репресій. Київський губернатор у записці київському генерал-губернатору оцінив власні зусилля щодо зриву відзначення роковин смерті Т. Шевченка як «своєчасно прийняті адміністрацією заходи» [3, с. 24].

Не зустрівши подібних ускладнень, заходи з вшанування пам'яті поета в 1911 р. в Москві та в Петербурзі відбулися на надзвичайно високому рівні. Член української петербурзької громади М. Славінський твердить, що «зробити те все стало можливим не тільки тому, що за це взяли відповідні люди, але й головно тому, що то був час, коли українська проблема встала на увесь зріст перед очима цілого російського громадянства, викликаючи в різних його верствах різні почуття: де в кого жах чи недовірливість, де в кого, однак, і співчуття, і бажання можливої співпраці. Спричинилися до того, – вкажемо лише деякі факти, – перша й друга Державні Думи з їх численними українськими фракціями, Євангелія українською мовою, видана св. Синодом, меморандум Санкт-Петербурзької Академії наук про самостійність української мови, поява українських політичних партій і численної української преси, видання повного

«Кобзаря» і т. ін.» [22, с. 634]. У Шевченківські пам'ятні дні в Петербурзі було виголошено дві доповіді про Кобзаря – М. Ковалевським та М. Славінським – в залі історичного будинку петербурзького дворянства, що вміщувала до трьох тисяч людей. Але за кілька днів після проведення цих лекцій відбулася ще значніша подія – урочисте засідання членів Імператорської Академії наук, присвячене пам'яті великого українського поета. Отже, Академія наук офіційно святкувала дні українського Кобзаря. Академічна сенсація була підхоплена російською та іноземною пресою, і в більшості відгуки мали дуже сприятливий характер для українства [22, с. 636].

Петербурзька громада виявила не лише науковий інтерес до життєпису і мистецької спадщини Тараса Шевченка. 1911 р. позначений як рік сплеску видавничої діяльності, пов'язаної з публікацією творів поета. У Науковій бібліотеці Одеського національного університету зберігається цілий комплекс подібних видань. Особливу увагу серед них привертають вже згадувані книжки з серії «Ілюстрована Шевченківська бібліотека», що вийшли з типографії Ю. Ерліха. Видавцем серії виступив Валентин Іванович Яковенко (1859-1915) – російський публіцист, літератор, земський статистик, перекладач. Він народився в містечку Шишаки Полтавської губернії в родині військового. Деякий час навчався в Брестській гімназії, про що свідчать поліцейські формуляри. Але у зв'язку з напруженістю ситуації середини шістдесятих років XIX ст. у тій місцевості, Валентин був переведений до Бельської гімназії Седлецької губернії за місцем служби батька. Після її закінчення юнак вступив до Московського технічного училища, звідки його було відраховано за несплату. Пізніше Валентин Яковенко навчався в Петербурзькій Медико-хірургічній академії. Однак взимку 1879 року, помічений на студентській сходці з номером газети «Земля і воля», був заарештований та висланий до Архангельської губернії під гласний контроль. Повернувшись через рік з заслання, одружився з Клавдією Мурашкінцевою в Москві. Швидко знову був заарештований – на цей раз за участь в організації «Чорний переділ». З початку 1880-х рр. почав займатися статистикою, оселився з родиною в Твері. У 1893 р. був запрошений завідувати статистичним управлінням до Смоленської губернії, але дуже швидко переїхав до Петербургу й продовжив заняття статистикою там [4, с. 20; 21, с. 405]. Паралельно був співробітником кількох журналів: спочатку «Російських відомостей» (Русских ведомостей) та «Вітчизняних записок» (Отечественных записок), потім – «Північного вісника» (Северного вестника). Знайомство Валентина Івановича з видавцем Флорентієм Федоровичем Павленковим відбулося в Петербурзі на початку 1890-х рр. Пізніше воно переросло в тісне співробітництво, а згодом – в міцну дружбу. Павленков почав видавати біографічну серію «Життя чудових людей» (Жизнь замечательных людей) з 1890 р. З-під пера В. Яковенка до неї увійшли сім життєписів, серед них і біографія Т. Г. Шевченка [30]. Вже після смерті Флорентія Федоровича в 1900 році, згідно до його заповіту, Валентин Іванович зайнявся устроєм безкоштовних бібліотек та читалень в селах. Усього

в 1901-1911 рр. завдяки безпосереднім зусиллям В. Яковенка було відкрито дві тисячі (!) безкоштовних бібліотек-читалень [4, с. 20].

До серії «Ілюстрована Шевченківська бібліотека» увійшло 24 видання. Десять з них включає університетська Шевченкіана: «Причинна» (№ 1), «Тополя» (№ 3), «Утоплена» (№ 6), «Єретик або Іван Гус» (№ 9), «Невольник» (№ 10), «Княжна» (№ 13), «Варнак» (№ 15), «Марина» (№ 17), «Тарасова ніч. Іван Підкова. Перебендя» (№ 20), «Русалка. Як би тобі довелося» (№ 21). Кожна книга містить портрет Т. Г. Шевченка, а також один або два малюнка, пов'язані з сюжетом уміщеного в ній твору. На особливу увагу заслуговує примірник видання поеми «Варнак» [28] – на обкладинці та титульному аркуші містяться власницький запис: «Разуменко», дарчі записи: «Ялинка дарує напам'ять Єромонах **Микита 30/XII-918**» і «**7.V.27 Від Б. Волянського Gratis**» та штампи: «Одеська українська національна книгозбірня» і «Українська державна бібліотека ім. Т. Шевченка» (іл. 1). На жаль, атрибутувати особу власника, прихованого за прізвиськом Разуменко, наразі не вдалося. Однак припускаємо, що саме від нього книга з часом перейшла до ієромонаха Микити і Одеської української національної книгозбірні.

Сучасник ієромонаха Микити (світське ім'я Олександр Кожин) М. Костирко згадує, що той «як світла зірка пройшов над обрієм Одеси ... залишивши по собі глибоку пам'ять у серцях молоді, а також дорослих того часу» [9, с. 99]. За словами того ж М. Костирка, отець Микита народився на Слобожанщині, в Глухівському повіті. Одеський історик О. Музичко уточнює місце народження – м. Богучар теперішньої Воронезької області Російської Федерації [15, с. 484]. О. Кожин твердив, що в його жилах тече козацька кров, і це справді було помітно за його рухами та вчинками. В Одесі жив брат о. Микити Афанасій Кожин – керівник канцелярії Одеського комерційного училища. У 1915 або 1916 р. до його помешкання з фронту прибув «героїчний кавалерійський священник-чернець, що верхи на коні, з хрестом в руці, завжди летів попереду свого полку, мабуть, козацька кров не була спокійною під чернечою рясною» [9, с. 100]. Зовнішність ієромонаха Микити у своїх мемуарах описує В. Мошинський: «худе обличчя, обрамоване чорною бородою, чорне волосся із сивиною на скронях... Його очі горіли вогнем фанатика. Суворий аскет, тип ченця-аскета часів св. Антонія й Теодосія Печерських» [14, с. 1262]. В Одесі священник активно займався просвітницькою діяльністю. Отець Микита брав участь в організації різного роду вечорів, урочистих зібрань, сходин, вечірок, забав і т. ін. Вже пізніше, на допиті, о. Микита скаже, що ніколи не займався політичною діяльністю, однак «якщо хтось лаяв Україну, я її захищав» [15, с. 494; 16]. Громадську працю о. Микита поєднував зі священничим служінням. Церква, у якій о. Микита відправляв богослужіння, розташовувалась на вул. Жуковського, недалеко від Преображенської. Вона містилася на другому поверсі, не була просторою, але коли не могла вмістити молільників, то відчинялися широкі двері до сусідньої великої зали. На службах Божих, які ієромонах Микита провадив надзвичайно урочисто, захоплюючи парафіян своїми проповідями, церква зав-

жди була переповнена. Отець Микита одним з перших священників в Одесі долучився до лона Української Автокефальної Православної Церкви [9, с. 105].

Наприкінці 1917 р. отець Микита заснував Одеську українську національну книгозбірню, отримавши необхідні кошти від членів української громади міста [9, с. 100; 12, с. 49; 15, с. 490]. Зокрема участь в заснуванні книгозбірні брав Іван Митрофанович Луценко, до якої він віддав частину власної бібліотеки [6]. Частина книжок, що була набута ще до 1917 р. – це в більшості львівські видання, які потрапили до Одеси через грабунки у Львові російськими військами починаючи з 1914 р. [9, с. 101].

М. Костирко так описує вигляд бібліотеки, що знаходилася на вул. Ніжинській: «велика зала, колись вітальня, була заставлена столами, а на них – багато книжок, особливо підручників для середньої школи. Були там підручники з хемії, фізики, альгебри та інші... Книги в рідких випадках випозичалися додому, а повністю можна було користати з них тут же на місці. Для цього тут були й вигідні фотелі. Згодом книгозбірню перенесено до іншого приміщення, де було більше книжок, але вже без таких вигод для читачів». На початку 1918 р. влада забрала старе приміщення книгозбірні і її було перенесено на риг Княжеської та Кінної вулиць. Тепер вона розташовувалась у двох кімнатах позаду крамниці Українського споживчого товариства. За спогадами того ж Костирка в першій кімнаті було розташовано полиці з книжками, відділені дерев'яним параваником. Між полицями та параваником стояло ліжко о. Микити, що було одночасно його «помешканням». Це ліжко хлопці жартівливо звали «прокрустовим ложем» і коли випадково доводилось на нього сісти, відчувалося, що це було ліжко аскета [9, с. 101]. На примірнику видання «Тарасова ніч. Іван Підкова. Перебендя» з серії «Ілюстрована Шевченківська бібліотека» міститься штамп, що розповідає про ще одну адресу, за якою знаходився відділ Одеської української національної книгозбірні: «Відділ Книгозбірні Градоначальницька, 20» [29]. За цією адресою знаходилася одна з перших україномовних шкіл в Одесі [25, с. 568]. Цілком вірогідно, що при ній і існувала філія національної книгозбірні.

Як з'ясував О. Музичко, Одеська українська національна книгозбірня була відчинена щодня для читання книжок з 18.00, часописів – з 19.00. Зачинялася бібліотека о 22.00. Від 3 жовтня 1918 р. книжки видавались додому за платню, а в книгозбірні – безкоштовно. У бібліотеці було понад 5000 книг та часописів. Більше 200 громадян брали книжки додому. Від 1 грудня 1918 року книгозбірня почала давати книжки дітям додому, і понад 800 дітей різних національностей брали по дві й більше книжок. Від початку грудня 1918 р. до 29 квітня 1920 р. читачів-дітей було 8 тис., та дорослих – 1500. Засновник бібліотеки тішився: «Радісна енергія панує в книгозбірні, і се є найліпшим доказом, що діло це розвиватиметься й поширюватиметься» [цит. за 15, с. 491].

Однак Одеська українська національна книгозбірня стала явищем більшим, ніж звичайна бібліотека. Увійшовши сюди, можна було довідатись про останні новини міста та країни, як часто робили й місцева, і приїжджа публіка [14,

с. 871-872]. У приміщенні бібліотеки збиралась українська молодь, оскільки саме на контакти з молодими і «найменшими» був націлений керівник книгозбірні о. Микита. Так за спогадами В. Мошинського, у 1919 р. «чрезвычайка» провела заарештування членів товариства учнівської молоді «Зоря» у час його зборів у приміщенні Української національно книгозбірні. Було заарештовано понад 160 осіб – хлопців і дівчат, учнів середніх шкіл та дев'ять кооператорів [14, с. 1266]. У 1920 р., незважаючи на підтримку робітників, з якою до певного моменту рахувалася більшовицька влада, був кількаразово заарештований і сам отець Микита. Останній раз він провів у в'язниці біля трьох місяців, і вийшов звідти знищений до невпізнання. «Худий, вкритий струпом, голова оголена, а підростаюче волосся – цілком сиве» [9, с. 105]. Більшовики не наважилися розстріляти о. Микиту, бо ряса ченця і його величезна популярність на той час ще захищали його. На якийсь час отець Микита перетворився на букініста, влаштувавшись на Новому базарі, де купував і продавав книжки. Свою діяльність в Одесі він достеменно продовжував до 1927 р. Тоді він знову був заарештований за звинуваченням у створенні антибільшовицького гуртка. Слідчі не змогли довести цього факту, однак як соціально-небезпечну особу засудили до заслання на Соловки на 3 роки. Дослідникам невідомо як складалася його доля наступні 10 років, але 14 вересня 1937 р. його заарештували та засудили до розстрілу. 25 вересня 1937 р. вирок було виконано [9, с. 105; 15, с. 495].

Університетський примірник видання перебував в Одеській українській національній книгозбірні близько року. З дарчого напису ієромонаха Микити достеменно невідомо, хто саме дістав цю книгу на новий 1919 рік. Однак з подальших провенієнцій можна зробити висновок, що це був якщо не сам Богдан Єлисейович Волянський, то хтось зі знаменитої родини Комарових-Волянських.

Богдан Волянський народився 24 травня 1901 року в місті Одесі в сім'ї військового лікаря Єлисея Волянського, родом з Поділля, та доньки відомого письменника, бібліографа, критика, фольклориста, перекладача і лексикографа Михайла Комарова – Віри Комарової. Батько Богдана стрімко просувався у своїй медичній кар'єрі, захистив дисертацію на звання доктора медичних наук. Проте не переставали хвилювати медика і проблеми українства, національної культури. У галицьких виданнях Єлисей Волянський опублікував кілька своїх публіцистичних статей під псевдонімом Лесько Срібний [11, с. 7-8]. У Богдана були сестра Віра та брат Юрій. Дитинство хлопчика минуло в Криму: невдовзі після народження Богдана його батька перевели на роботу в місто Керч. Тут сім'я Волянських проживала до 1918 року, тобто майже до повноліття Богдана. В Керчі Богдан став гімназистом старших класів Керченської гімназії, в цей період свого навчання пристрасно захопився природознавством, що стало врешті справою всього його життя. Сестра Віра пише в листі до свого чоловіка: «Камиш-Бурун у мене пов'язаний з мисливськими оповідями Богдася, який їздив бродити в тих плавнях з рушницею. Йому було лише 16 років, і він мріяв стати орнітологом...» [2, с. 28].

У 1918 р. родина Волянських повернулася до Одеси, і Богдан продовжив своє навчання у Четвертій чоловічій гімназії (закінчив тут 8-й клас). Після цього він вступає до Одеського сільськогосподарського інституту (ОСГІ). Проте, провчився тут Богдан недовго (терміни не відомі, проте у кожному разі не більше одного року), оскільки через матеріальну скруту мусив кинути навчання і йти працювати, щоби допомогти батькові утримувати сім'ю [20]. Справа в тому, що відправивши родину з Керчі до родичів в Одесу, Єлисей Іванович був змушений якийсь час переховуватися в Києві, у друзів. В Одесі його, як лікаря «з колишніх» (у Першу світову війну він був начальником лазарету в генеральському званні), ніде не брали на роботу. Своє право на працевлаштування в медичному закладі йому треба було доводити за допомогою колег, які підтверджували, що він дійсно лікар [27].

У жовтні 1919 року, перебуваючи в Херсоні, Богдан Єлисейович був заарештований офіцерами контррозвідки Білої армії генерала Денікіна. Невдовзі після звільнення від арешту він повернувся до Одеси і два місяці працював у школі-клубі для місцевих робітників на Слобідці. Наступного 1920 року Богдан стає членом союзу «Робос». Цим союзом Богдан Єлисейович був мобілізований для участі в сумнозвісній продрозкладці в Балті. Очевидно, що ця роль його щонайменше не захоплювала, і вчений, не стримуючи своїх зоологічних захоплень, вивчав в Балті місцеву фауну. Після повернення з цього відрядження до Одеси Б. Волянський почав педагогічну практику. У жовтні 1920 р. він став викладачем природознавства і географії в Трудовій школі по вул. Градоначальницькій. Вже наступного 1921 року Волянський як делегат Одеської організації юних натуралістів їде до Москви для участі у Першому Всеросійському з'їзді юннатів. Це було початком розкриття науково-педагогічних здібностей Богдана.

Протягом наступних двох років – 1923-1925 – Богдан Волянський працював вихователем у «Першому дитячому містечку», як тоді називали в Одесі притулок для дітей-сиріт. Захоплення природознавством не полишає його і він створює у притулку науковий відділ з живим куточком, де утримує знайомих і незнайомих дітям тварин. Тут, за свідченням дослідників, Богдан Єлисейович розгорнув велику просвітницьку роботу з юнацтвом: з ними він здійснював екскурсії, невеликі експедиції і ознайомчі фауністичні виїзди [23]. У цей період одночасно з роботою в «Дитячому містечку» Богдан Волянський працював за сумісництвом в Одеському сільгоспінституті, навчання в якому він починав ще у 1918-1919 рр.

Військові справи і обов'язки не оминули вихователя-натураліста, і у 24 роки Богдан Єлисейович потрапив на військову службу до Червоної Армії. З жовтня 1925 р. до жовтня 1926 р. проходив навчання в полковій школі, по закінченні якої успішно склав іспити на звання командира взводу. 1927 року Б. Волянський вирішує питання зі своєю вищою освітою і складає екстерном іспити за програмою Біологічного факультету Одеського інституту народної освіти

(ІНО). Того ж 1927 року його зарахували до аспірантури при Одеській філії науково-дослідного Зоолого-біологічного інституту. Аспірантура тривала три роки, до 1930 р. включно. На жаль, тема аспірантського дослідження Богдана Волянського залишається невідомою.

Після закінчення аспірантури Богдан Єлисейович отримав звання доцента і продовжив роботу у цьому ж інституті на посаді завідувача Зоологічним музеєм. Проте вже з 1931 до 1937 р. Б. Волянський працює на посаді доцента і викладає навчальні дисципліни в Одеському сільгоспінституті.

У цей час трапилася друга після херсонського арешту 1919 р. неприємна пригода. У травні 1931 року Б. Волянського арештували співробітники ОГПУ. Арешт тривав чотири місяці – у вересні за спеціальною постановою співробітника ГПУ УРСР Вербицького його було звільнено [20, с. 10]. Наступного разу і востаннє Богдана Єлисейовича Волянського було заарештовано 24 грудня 1937 р. Родина довгий час вірила, що він живий і відбуває десь ув'язнення. Одного разу родичів відвідував навіть чоловік, що начебто сидів з Волянським у таборі. Однак коли в 1990-х рр. стали доступні архіви, його сестрі Вірі повідомили з Одеси, що Богдан Єлисейович був розстріляний 30 грудня 1937 р., менш ніж за тиждень після арешту [26].

Запис про дар Б. Волянського Українській державній бібліотеці ім. Шевченка датується благополучним для вченого 1927 роком – у цей час він саме склав екстерном іспити і, отримавши вищу освіту, вступив до аспірантури.

Українська державна бібліотека була заснована 1 липня 1920 р. згідно з постановою Одеської губполітосвіти. Жодного офіційного статуту бібліотеки не існувало, але було прийнято рішення, що вона збиратиме книжки, видані українською мовою незалежно від змісту, а також книги іноземними мовами, тематика яких з того чи іншого боку торкається території України. «Деякий час була думка збирати також всі видання, друковані на території України, незалежно від мови та змісту, але швидко цю думку було залишено». 10 жовтня 1920 р. УДБ в Одесі було відчинено для читачів [8, с. 76-77]. Ядром Української державної бібліотеки стала книгозбірня колишньої «Просвіти» та «Одеського українського клубу», а незабаром до цього ж приміщення перевели й бібліотеку М. Комарова. Пізніше до УДБ було приєднано бібліотеку «Робітничого клубу ім. Г. Михайличенка» (закрито у вересні 1920 р.), Українську книгарню В. Боровика та «Одеську українську національну книгозбірню». Книги з останньої були дуже цінною складовою фондів Української державної бібліотеки, бо доповнювали збірки М. Комарова та «Просвіти» виданнями останніх років [12, с. 49].

Українська державна бібліотека як центр культури міста консолідувала біля себе артистів, творчу молодь. Влаштована в січні 1921 р. двотижнева виставка пам'яті Т. Шевченка (дев'ять розділів, розміщених у п'яти залах), а також картковий каталог «Sewcenkiana» (близько 2,5 тис. карток) до неї, мали великий успіх і стали помітним явищем в українському середовищі Одеси. Це був

поштовх для заснування «Українського літературно-етнографічного музею ім. Т. Шевченка». Завідував ним професор української літератури ІНО Андрій Музичка. На жаль, музей проіснував лише кілька місяців: за браком коштів його було закрито. [12, с. 50]. Роль УДБ у культурно-просвітницькому житті Одеси 1920-х років зростає з відкриттям при ній двох філій з правом видачі книжок додому. Особливо жваву діяльність розвинула Молдованська філія (названа відповідно до району розміщення в місті – Молдованка). У ці ж роки Українська державна бібліотека виконувала важливу роботу, а саме задовольняла потребу в українській книзі трудшкіл, шкільних клубів, відділів освіти при різних повітових виконкомах тощо [12, с. 38]. У вересні 1922 р. УДБ об'єдналася зі своєю Молдованською філією під назвою Українська державна бібліотека ім. Т. Шевченка в Одесі. [13, с. 50].

Заслугує на повагу висока свідомість співробітників бібліотеки щодо збереження фондів УДБ, яка, за словами Богдана Комарова, «є одночасно історією цілої української справи в Одесі». Перший крок було зроблено у вересні 1922 р., коли УДБ остаточно об'єдналася зі своєю філією під новою назвою. [12, с. 38]. Через декілька років свого існування бібліотека наштовхнулася на цілий ряд труднощів: відсутність обов'язкового примірника, замало коштів з місцевого бюджету на купівлю нових книжок, неможливість задовольнити потребу в наявності двох і більше примірників [7, с. 98]. Таким чином, настала черга другого кроку: з огляду на низку причин, вже 1923 р. постало питання про злиття фондів УДБ з Одеською публічною бібліотекою [8, с. 80]. Так, згідно постанови РНК УСРР 1 серпня 1930 р., відбулося об'єднання трьох наукових бібліотек універсального характеру, а саме: Державної публічної, Центральної наукової та Української державної в Одеську державну бібліотеку. При об'єднанні УДБ увійшла до складу Одеської державної бібліотеки з 31 980 книгами [18, с. 94-95]. Утворена бібліотека проіснувала до 1934 р. У 1933 р. згідно постанови Раднаркому РРФСР та України було відкрито Одеський державний університет і наступного року бібліотека університету, яка в зазначені роки входила до складу Одеської державної бібліотеки, перейшла у відомство університету [24]. Очевидно, що саме під час відокремлення університетської бібліотеки від Одеської державної бібліотеки частина книг з фондів УДБ, що знаходилась в об'єднаній бібліотеці, потрапила до фондів університетської книгозбірні, а разом з нею і примірник видання поеми «Варнак».

Атрибуція провенансу, пов'язаного з місцевими культурними осередками та діячами суспільного життя, має не лише книгознавчий характер, ілюструючи історію побутування примірника, а водночас і його шлях до сучасного фондоутримувача. Штампи, рукописні екслібриси, дарчі записи дозволяють по-іншому поглянути на історію міста, дізнатися нові факти про вже відомі речі (як, напр., існування окремого відділу Одеської української національної книгозбірні за адресою вул. Градоначальницька, 20). Перспективи вивчення книжкової спадщини України 1798-1923 рр. пов'язані з подальшим опрацю-

ванням означеного корпусу видань, а також дослідженням діяльності видавців, бібліофілів, профільних товариств та книгозбірень, у тому числі одеських, що діяли в означених хронологічних межах.

Список використаної літератури

1. *Верстюк В. Ф.* Наростання українсько-російських суперечностей у міжреволюційний період [Текст] / В. Ф. Верстюк // *Україна і Росія в історичній ретроспективі : нариси в 3-х томах / ред. кол.: В. М. Литвин (голова), І. М. Дзюба, Я. Д. Ісаєвич [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій ; Ін-т історії України НАН України.* – Київ, 2004. – Т. 1 : Українські проекти в Російській імперії / Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. – С. 396-408.
2. *Волянская В.* Между степью и морем [Текст] / В. Волянская. – М. : Домашний архив, 2009. – 222 с. : ил.
3. *Гаухман М. В.* Позиція консервативно-охоронних сил щодо українського питання під час «Шевченківських днів» 1914 р. (на матеріалах Правобережної України) [Текст] / М. В. Гаухман // *Інтелігенція і влада.* – 2011. – Вип. 23 : Історія. – С. 23-33.
4. *Глазов В.* Літератор Валентин Яковенко, сподвижник Ф. Ф. Павленкова, учився в Брестской гимназии [Текст] / В. Глазов // *Брестский курьер.* – 2013. – 20 марта (№ 12 (1152)). – С. 20.
5. *Загороднюк І.* Богдан Волянський [Електронний ресурс] / І. Загороднюк // *Теріологічна школа.* – Режим доступу: <http://www.terioshkola.org.ua/ua/memory/volyansky.htm>. – Назва з екрана.
6. *Зленко Г. Д.* Видатні особистості української історії (Іван Митрофанович Луценко – доктор медицини, гомеопат, державний діяч) [Електронний ресурс] / Г. Д. Зленко, О. П. Мошнич // *Гомеопатія : Одеськие крупинки или globuli по-одесски.* – Режим доступу: http://www.polykhrest.od.ua/other/years_articles33.php. – Назва з екрана.
7. *Комаров Б.* На ширший шлях : до об'єднання УДБ з ОДБ [Текст] / Б. Комаров // *Зап. укр. бібліогр. т-ва в Одесі.* – 1930. – № 4. – С. 97-99.
8. *Комаров Б.* Українська державна бібліотека ім. Т. Шевченка в Одесі : інформаційна стаття [Текст] / Б. Комаров // *Бібліол. вісті.* – 1925. – № 1-2. – С. 75-81.
9. *Костирко М.* Згадки про ієромонаха о. Микиту [Текст] / М. Костирко // *Визвольний шлях : суспільно-політичний і науково-літературний місячник.* – Лондон, 1967. – Кн. 1 (січень). – С. 99-106.
10. *Костирко М.* Коментарі й доповнення [до ст. *Липи Ю.* Одеська «Січ», *Визвольний Шлях*, 1966, кн. 11] [Текст] / М. Костирко // *Визвольний шлях : суспільно-політичний і науково-літературний місячник.* – Лондон, 1966. – Кн. 11 (листопад). – С. 1265-1267.
11. *Кочерга С.* Комарівни [Текст] / С. Кочерга // *Наше життя.* – 1998. – № 5. – С. 5-8.
12. *Малиновська Н.* З історії розповсюдження української книги в Одесі [Текст] / Н. Малиновська // *Бібліотечний вісник.* – 1998. – № 4. – С. 48-50.
13. *Машталір А.І.* Відзначення Шевченківських роковин в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. [Текст] / А. І. Машталір // *Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т. 17 : Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька.* – С. 319-329.
14. *Мошинський В.* Одеський період (Спогади, ч. 2) [Текст] / В. Мошинський // *Визвольний шлях : суспільно-політичний і науково-літературний місячник.* – Лондон, 1969. – Кн. 7-8 (липень-серпень). – С. 867-886.
15. *Музичко О.* Ієромонах Микита (Олександр Кожин): натхненник української молоді [Текст] / О. Музичко // *Чорноморська хвиля української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр. : монографія / Т. С. Вінцовський, О. Є. Музичко, В. М. Хмарський [та ін.] ; відп. ред. В. М. Хмарський.* – Одеса : ТЕС, 2011. – С. 483-498.
16. *Музичко О.* Українські релігійно-церковні традиції Одеси : погляд у минуле з надією на майбутнє [Електронний ресурс] / О. Музичко // *День.* – 2011. – 11 серпня. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/panorama-dnya/ukrayinski-religijno-cerkovni-tradicii-odesi>. – Назва з екрана.
17. *Назаренко М.* Ювілейний Т. Шевченко: семантичне поле образу [Текст] / М. Назаренко // *Шевченкознавчі студії.* – 2008. – Вип. 10. – С. 64-70.
18. *Петрунь Ф.* Одеська державна бібліотека [Текст] / Ф. Петрунь // *Зап. укр. бібліогр. т-ва в Одесі.* – 1930. – № 4. – С. 94-97.
19. *Розумний О. М.* Комеморативні практики, присвячені Т. Г. Шевченку, та їх роль у формуванні національної свідомості українців (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) [Текст] / О. М. Розумний // *Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі : зб. наук. пр. – Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – Вип. 8. – С. 225-232.*

20. *Рясов Л. В.* Богдан Елисеєвич Волянський (1901-1937) [Текст] / Л. В. Рясов, Ю. В. Суворов, В. А. Лобков // Известия музейного фонда им. А. А. Браунера. – 2008. – Т. 5, № 1. – С. 8-10.
21. *Сарабей В. Г.* Яковенко Валентин Іванович / В. Г. Сарабей [Текст] // Шевченківський словник : у 2 т. / ред. кол. : І. Я. Айзеншток та ін. ; Ін-т л-ри імені Т. Г. Шевченка Акад. наук Української РСР ; Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. – Київ, 1977. – Т. 2 : Мол-Я. – С. 407.
22. *Славінський М.* Шевченківські пам'ятні дні р. 1911 у Петербурзі (з моїх споминів) [Текст] / М. Славінський // Хроніка-2000 : Наш край : укр. культурол. альманах. – Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2003. – Вип. 55-56 : Санкт-Петербург і культура України. – С. 632-637.
23. *Смирнов В. А.* Реквієм ХХ століття [Текст] / В. А. Смирнов. – Одеса : Астропринт, 2005. – Ч. 3. – С. 181-184.
24. *Усатенко І. М.* Книги з Української державної бібліотеки ім. Т. Шевченка в книгосховищі Одеського національного університету імені І. І. Мечникова [Текст] / І. М. Усатенко // Вісник Одеського національного університету. Серія : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2011. – Т. 16, вип. 1/2 (5/6). – С. 159-174.
25. Чорноморська хвиля Української революції : провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр. [Текст] : монографія / Т. С. Вінцовський, О. Є. Музичко, В. М. Хмарський [та ін.] ; відп. ред. В. М. Хмарський. – Одеса : ТЕС, 2011. – 586 с.
26. *Шеваров Д.* Созвучие памяти [Текст] / Д. Шеваров // Первое сентября : газета для учителя. – 2009. – 15 авг. (№ 15).
27. *Шеваров Д.* Часы доктора Волянского [Текст] / Д. Шеваров // Первое сентября : газета для учителя. – 2012. – 22 дек. (№ 22).
28. [*Шевченко Т. Г.*] Варнак : з 1 малюнком і портретом [Текст] / [Т. Г. Шевченко]. – С.-Петербург : Тип. Ю. Н. Эрлих ; вид. В. Яковенка, 1911. – 18 с., 2 арк. іл. – (Ілюстрована Шевченківська бібліотека ; № 15).
29. [*Шевченко Т. Г.*] Тарасова ніч. Іван Підкова. Перебендя : з 2 малюнком і портретом [Текст] / [Т. Г. Шевченко]. – С.-Петербург : тип. Ю. Н. Эрлих ; вид. В. Яковенка, 1911. – 16 с., 3 арк. іл. – (Ілюстрована Шевченківська бібліотека ; № 20).
30. *Яковенко В. И.* Т. Г. Шевченко : его жизнь и литературная деятельность [Текст] / В. И. Яковенко. – СПб. : тип. Высочайше утв. Т-ва "Обществ. польза", 1894. – 96 с. – (Жизнь замечательных людей. Биографическая б-ка Ф. Павленкова ; вып. 170).

Надійшла 20.06.2014 р.

О. Л. Ляшенко,

главный библиотекарь Научной библиотеки
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Преображенская, 24, Одесса, 65082, Украина.
тел.(0482) 34 80 11
e-mail: library@onu.edu.ua

**ОТ БЕРЕГОВ НЕВЫ ДО ЧЕРНОМОРСКОГО ПОБЕРЕЖЬЯ:
ПУТЕШЕСТВИЕ ПЕТЕРБУРГСКОГО «ВАРНАКА»
ПО ОДЕССКИМ КНИЖНЫМ СОБРАНИЯМ**

В статье представлена характеристика и история бытования экземпляра издания поэмы Т. Шевченко «Варнак» из серии «Иллюстрированная Шевченковская библиотека», который в разное время входил в собрания частных коллекционеров и официальных учреждений г. Одессы.

Ключевые слова: провениенции, Александр Кожин, иеромонах Никита, Одесская украинская национальная библиотека, Богдан Елисеєвич Волянський, Украинская государственная библиотека им. Шевченко в Одессе.

O. L. Liashenko,

Chief librarian

the Scientific Library of the Odesa I. I. Mechnikov National University;

24, Preobragenskaya St., Odesa, 65082, Ukraine

tel. (0482) 348011

e-mail: library@onu.edu.ua

FROM THE BANKS OF THE NEVA TO THE BLACK SEA COAST: A JOURNEY OF THE PETERSBURG EDITION OF „VARNAK” THROUGH ODESA BOOK COLLECTIONS

Summary

A copy of *Varnak* by Taras Shevchenko from the stacks of Scientific Library of the Odessa I. I. Mechnikov National University attracted our attention because of its interesting provenance. The cover of the book contains an autograph «Разуменко» (*Razumenko*), inscriptions: «Ялинка дарує напам'ять Єромонах Микита 30/XII-918» (*New Year's party presenting as a souvenir of the occasion celibate priest Mykyta 30/XII-918*) and «7.V.27 Від Б. Волянського Gratis» (*7.V.27 From B. Volianskyi Gratis*) as well as two stamps «Одеська українська національна книгозбірня» (*the Odesa Ukrainian National Library*) and «Українська державна бібліотека ім. Т. Шевченка» (*the Ukrainian T. Shevchenko State Library*). The main purpose of the article is to sketch the history of the copy, which had been a part of different private book collections and municipal libraries of Odessa.

Author used comparative and historical methods and followed principles of source criticism.

The book published in 1911 in St. Petersburg was the part of stacks of the Odesa Ukrainian National Library founded in the end of 1917 by a cultural figure celibate priest Mykyta. The Library fulfilled the role of one of the main Ukrainian cultural centers in Odesa which gathered schoolchildren, Ukrainian youth, workers, cultural figures as well as students. Father Mykyta obviously presented the copy of *Varnak* to a member of Komarov-Volianskyi family on the New Year's party in 1918. Mykhailo Komarov's grandson Bohdan Volianskyi was a famous pedagogue and zoologist, researcher of fauna of vertebrates of the Black Sea coastal zone. His short life was cut in 1937 in five days after his arrest. Ten years before he presented the denoted book to Ukrainian T. Shevchenko Library founded in Odesa in 1920. After integration of its stacks with Odesa State Library and later foundation of Scientific Library of Odesa I. I. Mechnikov National University the copy of *Varnak* became a part of the collection of university Shevchenkiana.

Finding results may be useful for historians studying cultural life in Odesa of early 20th century; for specialists on history of Ukrainian literature interested in the history of publishing of works by T. Shevchenko and in information about commemorative celebrations dedicated to the anniversary of his death; for specialists in librarian studies searching for facts about Odesa libraries and book collections in early 20th century.

Stamps, autographs, inscriptions allow to learn new facts about known things (i.e. an existence of the separate department of the Odesa Ukrainian National Library on 20, Hradonachalnytska St.). The perspective of studying of Ukrainian book heritage of 1798-1923 is connected with further work with denoted complex of editions as well as with studies of activity of publishers, bibliophiles, profice societies and libra-

ries, especially those in Odesa, that had been working in the beginning of the 20th century.

Keywords: provenance, Oleksandr Kozhyn, celibate priest Mykyta, the Odesa Ukrainian National Library, Bohdan Yelyseiovych Volianskyi, the Ukrainian T. Shevchenko State Library in Odesa.

References

1. Verstiuk V. F. Narostannia ukrainsko-rosiiskyykh superechnosti u mizhrevoliutsiinyi period [Growth of Ukrainian and Russian relationship in the period between revolutions]. *Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi [Ukraine and Russia in historical retrospective]. T. 1 : Ukrainski proekty v Rosiiskii imperii [Ukrainian projects in The Russian Empire]*. Kyiv, 2004, pp. 396-408.
2. Volyanskaya V. *Mezhdru stepyu i morem [Between steppe and sea]*. Moscow, 2009, 222 p.
3. Gaukhman M. V. Pozytyiia konservatyvno-okhoronnykh syl shchodo ukrainskoho pytannia pid chas „Shevchenkivskyykh dnyv” 1914 r. (na materialakh Pravoberezhnoi Ukrainy) [Position of conservative and guard forces about Ukrainian problem during „Shevchenko’s Days” in 1914 (on materials on Right-bank Ukraine)]. *Intelihentsiia i vlada*, 2011, part 23 : Istoriia, pp. 23-33.
4. Glazov V. *Literator Valentin Yakovenko, spodvizhnik F. F. Pavlenkova, uchilsya v Brestskoy gimnazii [Literary man Valentin Yakovenko, F. F. Pavlenkov’s associate, has studied in gymnasium of Brest]*. *Brestskiy kuryer*, 2013, no. 12 (1152), p. 20.
5. Zahorodniuk I. *Bohdan Volianskyi. Teriolohichna shkola*. Available at: <http://www.terioshkola.org.ua/ua/memory/volyanskyi.htm> (accessed on 2 June 2014)
6. Zlenko H. D. *Vydatni osobystosti ukrainskoi istorii (Ivan Mytrofanovych Lutsenko – doktor medycyny, homeopat, derzhavnyi diiach) [Prominent figures of Ukrainian history (Ivan Mytrofanovych Lutsenko – doctor of Medicine, homeopath, statesman)]*. *Homeopatiia : Odesskiye krupinki ili globuli po-odesski*. Available at: http://www.polykhrest.od.ua/other/years_articles33.php (accessed on 2 June 2014).
7. Komarov B. Na shyrshyi shliakh : do obiednannia UDB z ODB [On wider road: about integration of USB and OSB]. *Zapysky ukrainskoho bibliohrafichnogo tovarystva v Odesi*, 1930, no. 4, pp. 97-99.
8. Komarov B. *Ukrainska derzhavna biblioteka im. T. Shevchenka v Odesi : informatsiina stattia [Ukrainian T. Shevchenko State Library in Odesa: informational article]*. *Bibliolohichni visti*, 1925, no. 1-2, pp. 75-81.
9. Kostyrko M. *Zhadky pro ieromonakha Mykytu [Memories about celibate priest Mykyta]*. *Vyzvolnyi shliakh*. London, 1967, book 1, pp. 99-106.
10. Kostyrko M. *Komentari i dopovnennia [Commentaries and additions]*. *Vyzvolnyi shliakh*. London, 1966, book 11, pp. 1265-1267.
11. Kocherha S. *Komarivny [Komarivnas]*. *Nashe zhyttia*, 1998, no. 5, pp. 5-8.
12. Malynovska N. *Z istorii rozpovsiudzhennia ukrainskoi knyhy v Odesi [From the history of dissemination of Ukrainian book in Odesa]*. *Bibliotechnyi visnyk*, 1998, no. 4, pp. 48-50.
13. Mashtalir A. I. *Vidznachennia Shevchenkivskyykh rokovyn v Naddniprianskii Ukraini na pochatku XX st. [Commemoration of the anniversary of Shevchenko’s death in the Dnieper Ukraine on the beginning of 20th century]*. *Osvita, nauka i kultura na Podilli [Education, science and culture on Podolia]*. Kamianets-Podilskyi, 2011, vol. 17, pp. 319-329.
14. Moshynskyi V. *Odeskyi period (Spohady, ch. 2) [Odesa period (Memoires, p. 2)]*. *Vyzvolnyi shliakh*, 1969, book 7-8, pp. 867-886.
15. Muzychko O. *Ieromonakh Mykyta (Oleksandr Kozhyn): natkhnennyk ukrainskoi molodi [Celebrate priest Mykyta (Oleksandr Kozhyn): an inspirer of Ukrainian youth]*. *Chornomorska khvylia ukrainskoi mynushchyny: providnyky natsionalnogo rukhu v Odesi u 1917-1920 rr. [The Black Sea wave of Ukrainian past: chiefs of national movement in Odesa in 1917-1920]*. Odesa, 2011, pp. 483-498.
16. Muzychko O. *Ukrainski relihiino-tserkovni tradytsii Odesy : pohliad u mynule z nadiieiu na maibutnie [Ukrainian religious and church traditions of Odesa : view into the past with hope to the future]*. *Den*, 2011, August, the 11th.
17. Nazarenko M. *Yuvileinyi T. Shevchenko : semantychne pole obrazu [Anniversary T. Shevchenko : the semantic field of image]*. *Shevchenkoznavchi studii [Shevchenko studies]*, 2008. part 10, pp. 64-70.
18. Petrun F. *Odeska derzhavna biblioteka [Odesa State Library]*. *Zapysky ukrainskoho bibliohrafichnogo tovarystva v Odesi*, 1930, no. 4, pp. 94-97.

19. Rozumnyi O. M. Komemoratyvni praktyky, prysviacheni T. H. Shevchenku ta ikhnia rol u formuvanni natsionalnoi svidomosti ukraintsiv (druga polovyna XIX – pochatok XX stolittia) [Commemorative practices devoted to T. H. Shevchenko and their part in formation of national consciousness of Ukrainians (the 2nd part of 19th – early 20th century)]. *Natsionalna i istorychna pamiat [National and historical memory]*. Kyiv, 2013, vol. 8, pp. 225-232.
20. Ryasikov L. V. Bogdan Yeliseyevich Volianskiy (1901-1937). *Izvestiya muzeynogo fonda im. A. A. Braunera*, 2008, vol. 5, no. 1, pp. 8-10.
21. Sarabei V. H. Yakovenko Valentyn Ivanovych [Yakovenko Valentyn Ivanovych]. *Shevchenkivskiy slovnyk [Dictionary of Shevchenko]*. Kyiv, 1977. Vol. 2 : Mol-Ya. p. 407.
22. Slavinskyi M. **Shevchenkivski pamiatni dni r. 1911 u Peterburzi (z moikh spomyniv) [Shevchenko commemorative days in 1911 (among my memories)]**. *Khronika-2000*. Kyiv, 2003, vol. 12, pp. 55-56, pp. 632-637.
23. Smirnov V. A. *Rekviyem XX veka [Requiem of 20th century]*. Part 3. Odessa, 2005, pp. 181-184.
24. Usatenko I. M. Knyhy z Ukrainskoi derzhavnoi biblioteki im. T. Shevchenka v knyhoskhovyschi Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova [Books from the Ukrainian T. Shevchenko State Library in the stacks of the Odessa I. I. Mechnikov National University]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Seriya : Bibliotekoznavstvo, bibliohrafoznnavstvo, knyhoznnavstvo*, 2011, vol. 16, no. 1/2 (5/6), pp. 159-174.
25. *Chornomorska khvylia Ukrainskoi revolutsii : providnyky natsionalnoho rukhu v Odesi u 1917-1920 rr. [Black Sea wave of Ukrainian revolution : the leaders of national movement in Odesa in 1917-1920]*. Odesa, 2011. 586 p.
26. Shevarov D. Sozvuchye pamyati [Consonance of remembrance]. *Pervoye sentyabrya*, 2009, № 15 (15th of August).
27. Shevarov D. Chasy doktora Volianskogo [Doctor Volianskiy's clock]. *Pervoye sentyabrya*, 2012, № 22 (22nd of December).
28. [Shevchenko T. H.]. *Varnak*. St. Petersburg, 1911, 18 p.
29. [Shevchenko T. H.]. *Tarasova nich. Ivan Pidkova. Perebendia [Taras' night. Ivan Pidkova. Perebendia]*. St. Petersburg, 1911, 16 p.
30. [Yakovenko V. I.]. *T. G. Shevchenko: yego zhizn i literaturnaya deyatelnost [T. G. Shevchenko : his life and literary activities]*. St. Petersburg, 1894, 96 p.

Ілюстрації

Іл. 1. Власницькі знаки на титульній сторінці. Шевченко Т. Варнак. Санкт-Петербург, 1911